

ŞAH İSMAYIL XƏTƏİ ŞƏXSİYYƏTİ QƏRB YÖNÜMLÜ ARASDIRMALARDA

Səfəvi sülaləsi İrənin və Türk dünyası tarixinin ən güclü və nüfuzlu sülalələrindəndir. Səfəvilər mövzusu tarixçilərin daim nəzərindədir, bu sahədə bir çox araşdırmaçı öz töhvəsini vermişdir. Xüsusilə bu mövzu Qərb tarixçilərinin maraq dairəsindədir. Tarixi araşdırmaların təbiətinə uyğun olaraq, mövzunun ətrafında bir çox tendensiyalar və fərziyələr mövcuddur. Baxmayaraq ki, Qərb tarixçinəsində "revizionist", yəni "yeni analitik baxış" çox təqdir edilməkdədir, lakin kristallaşmış stereotiplər, həmişəki kimi, maneə törətməkdə davam etməkdədir. Xüsusilə Səfəvilər sülaləsinin mənşəsi və ideologiyasını araşdırılan üçün bu məsələ aktuallığını qoruyur.

Lakin tarixi etikanın qanunlarını təbii etmək və qorumaq üçün bu tendensiyalara yenidən baxılıb və düzgün istiqamət vermək zamanın tələbidir. Bu məqalənin yazmaqda məqsəd qərb alimlərinin Səfəvi sülaləsinə dair araşdırmalarına analitik yanaşmaq, bəzi ziddiyyətlər və uyğunsuzluqlara diqqət cəlb etməkdir. Məlumdur ki, bu araşdırmalardakı bütün mövcud problemlərə toxunmaq qeyri-mümkündür. Baxmayaraq ki, bu sahədə uzun illər boyu bir çox iş görülmüşdür, yeni yanaşmaya hər zaman ehtiyac duyulmaqdadır. Burada məqsəd qətiyyən seçilən araşdırmaları nüfuzdan salmaq deyil. Sadəcə, bu mövzunu daha yaxşı anlamaq üçün yenidən baxmağa və analiz etməyə ehtiyac duyulur.

Şah İsmayıl Xətəi haqqında Denisson Rossun "The early years of Shah İsmayıl" əsərində belə bir mənzərə təsvir edilmişdir. Behtəşi sufi ocağının müridi Dədə Məhəmməd Məkkəyə ziyarətə gedərkən başına gələn bir hədisini nəql edir. O, yolda azır, çox əziyyətlər çəkir və ölüm ayağında olduğu zaman bir arəb uşaq ona yaxınlaşıb çox yaxında rahat bir yer olduğunu və Dədə Məhəmmədin ora getməli olduğunu söyləyir. Dədə Məhəmməd çox gücsüz olduğunu deyir, lakin uşaq əlini ona uzadan kimi özüni qeyri-adi bir yerdə, çiçəklərin arasında, qızıl çadırdə və qızıl taxtda oturmuş, üzü tülbəndli çox gözəl bir gəncin hüzzurunda dayanmış görür. "O, bir grup insanın çadırına daxil olduğunu və yanlarında on dörd yaşında, qırmızı saçlı, ağ üzlü, tünd ala gözlü gənc bir oğlan gətirdiklərini görür. Oğlanın başında qırmızı başlıq var idi".

Bu gənc bir tərəfdə dayandı. Tülbəndli gənc ona müracət edib dedi: Ey İsmayıl, sənin gəlmək vaxtın çatdı. Oğlan ona belə cavab verdi: Ey müqəddəs Həzrət, əmr et. Sonra tülbəndli gənc onu yaxına çağırır, öz kəmərinə çıxarır üç dəfə başının üstünə qaldırır yerə qoyur. O, İsmayılı xəlt geyindirir, İsmayılın papağını çıxarır, İsmayılı öz qılıncı ilə quşayır və gedə biləcəyini söyləyir.

Dədə Məhəmməd ayılarda anlayır ki, o tülbəndli gənc Sahib-Əz-Zaman Mehdi'dən başqası deyildi. Bəli, Şah İsmayıl taxta çıxan zaman onun ətrafında məhz belə bir mistik, sirlə bəzənə siması var idi.

Əlbəttə, Qərbdə bu "əfsanələrin" Şah İsmayılın hakimiyyətini legitimləşdirmək üçün yazıldığını iddia edirlər. Lakin onun legitimləşdirilmə ehtiyacı yox idi. Bəlkə o an dünyada bu şəxs qədər zərərin altında olan insan yox idi. Hətta sayısız hesabsız düşmənlərinin onun Əhli Beyt olmasını vurğulamaları və müqəddəs sülalənin nümayəndəsi kimi müracət etmələri buna dəlalət edir.

Persiyada o dövrdə bu qədər təsir gücünə malik və bu gücün təsirini əsirlərə davam etdirən bu İsmayıl kim idi. Roemer belə ritorik sualla çıxış edir [5].

Şah İsmayılın şəxsiyyətini anlamaq üçün Roemer onun böyüdüüyü mühiti, onun sözləri ilə "strange intellectual climate" – "qərbdə bir qədər neqativ tonla" intellektual mühiti" təsvir etmək lazım olduğunu deyir.

Roemer Şah İsmayılın taxta çıxdıqdan sonra Şiəliyi təbii etməkə başladığını deyir, lakin o, özü də qeyd etdiyi kimi, Oqtay Əfəndiyevdən fərqli olaraq müəllif \ bu istəyin siyasətdən deyil, məhz sünniyyətin ləğv olunmasına qarşı atılmış addım hesab edir. Lakin o izah etmir ki, Şah İsmayılın əsliində yaydığı Şiəlik məhz Sufilik \ On İki İmam doktrini \ idi, bu onların Səfat Əl Səfa təriqətinin əsas qayəsi idi.

Amma Roemer bu faktı nədənsə şübhə altına alıb Şiəlik sözlünə üstünlük verir və hətta Şiəliyin bu təriqətdə əsasını kim qoyduğunu müzakirə edir, və demək olar ki, lüzumsuz müzakirə açır. Roemerin analizində əsas problem Əzəli Şiəliklə, yəni On İki İmam doktrini ilə Ortodoks Şiəliyə aydınlıq gətirmədən təriqətin fəlsəfəsini izah etməyə çalışmasıdır. Lakin bəzən o, düz nəticə də əldə edə bilər.

Görünür, problemin həlli Şeyx Səfinin və onun xələflərinin, İsmayıl da daxil olmaqla, taxta çıxmadan əvvəl və planlı şəkildə Şiəliyə daxil olmadan əvvəl məhz xalq İslamı çərçivəsində araşdırılmalıdır. Şah İsmayılı gəldikdə, əlbəttə ki, Roemer özü yaratdığı qarışıqlıqdan belə çıxır. Şah İsmayılın atdığı addımlar xalq İslamı nöqtə nəzərindən analiz edilərsə, görünür ki, onun ətrafında müşahidə edilən Həzrəti Əliyə səcdə onun daxilində dərin kök salmışdır, buna görə də Şiəliyə meyl etməsi üstünlük təşkil edir. Bu onun gənclik entuziazmı ilə homahəng idi. (Təbriz təslim olanda onun on dörd yaş var idi) [3, s. 196-197].

Qərbdə bir inadkarlıqla Roemer Şah İsmayılın "dini entuziazmına" izah axtarmaqdan yorulmur, onu doğuluşdan Sufi şeyx olduğunu görməzdən gəlib, onun və əcdadlarının bu inanca yavaş yavaş gəldikləri yolu izah etməyə davam edir.

Əlbəttə ki Şah İsmayılın fəlsəfəsini səhv izah etmək arxası ilə zəncirvari xətalər gətirir. Roemerin bu xətalərindən biri də Şah İsmayılın "Divanını" izah etməyə çalışarkən onu Şiəliyə dönük çıxmasında və "rabbid fanaticizm" – "extremist fanatikklikdə" günahlandırmasıdır. Burada ifadə olunan Əliyə səcdə onun ekstremist olmasına və normal Şiəlik doktrinisinə dönük çıxır. Əli Məhəmməd Peyğəmbərdən uca tutulur və Allahla bir səviyyəyə qoyulur [5, s. 28].

Bunları oxuyarkən belə nəticəyə gələ bilərik ki, ya Roemer Sufiliyi və Həzrəti Əlinin Sufi doktrini üçün rolunu yaxşı araşdırmamış və lazımı qiymətini verə bilməmişdir, ya da bu fikirləri qərəzli şəkildə yazmışdır.

Nəhayət, biraz "yumuşalaraq", alim az da olsa mövqeyini düzəltməyə çalışır və etiraf edir ki, nə olur olsun Şah İsmayılın Şiəliyi Şəriət Şiəliyindən fərqli Şiəlik idi. Lakin dərhal geri çəkilən Roemer birdən birə Şah İsmayılı aydın dini təsvir etməməkdə, onu sünniklikdən şiəliyə keçməkdə "günahlandırır". Etikadan kənara çıxsam da, bu fikrin tam yalan olduğunu və alimin bunu bilməməsi ehtimalı olmadığını burada söyləməliyəm.

Şah İsmayılın və onun Səfat Əl Səfa təriqətini quran əcdadlarını yalan geneologiya uydurmaqda günahlandırılan alim, sual geyir ki, görəsən Şah İsmayıl bildirmədi ki, onun geneologiyası yalandır, yoxsa bilmədən bu yola belə güclü həvəslə qədəm qoymuşdur. Bu özümdə böhtan daşıyan sualın cavabını biz geneologiya başlığında yazmışıq. "O, bir sufi idi, lakin elə bir sufi idi ki, yalnız insanlarla Allah arasındakı bağlayıcı deyildi. O həm də, Allahın özüne onun şahidliyində yaradılan məxluqlardan daha yaxın idi" [3, s. 634]. B.S.Amoretti mətnini Şah İsmayılın dini fəlsəfə əhəmiyyəti haqqında belə bir cümlə ilə başlayır, lakin heyf ki, fikirlərində tutarsızlıq nümayiş etdirib, onun bu nüfuzunu siyasi məqsəd ilə istifadə etdiyini və siyasi tərifin üstünlük təşkil etdiyini qeyd edir. Yəni doğru olardı ki, müəllif Şah İsmayılın siyasətini sufliliyə xidmət etməsinə vurğulayırdı. Bunun əvəzinə o, sufliliyin siyasət üçün istifadə edildiyi nəticəsinə gəlir, bu isə, qeyri dəqiq mövqedir. Şah İsmayılın qeyri-adi qabiliyyətlərindən yazarkən, B.S.Amoretti "Religion in the Timurid and Safavid period" araşdırmasında onu "Superhuman" (qeyri-adi insan), "Long awaited Leader" (çoxdan gözlənilən öndər), "Military commander" (Hərbi sərkərdə) kimi ifadələrlə təsvir edir. Əlbəttə ki, tarixə baxsaq görürük ki bu belə də var idi. Çünki Şah İsmayılın da, onun Həzrəti Əlinin İmam sülaləsinin də əsas məqsədi Məhəmməd Peyğəmbərin dininin əslini yenidən canlandırmaq və bərqərar etmək idi. Məhz bu məqsədinə görə o, bütün ortodoks islam dünyasına, ortodoks üləməyə və onların dini təhriflərinə üsyan elan edir və bu yoldan heç bir zaman dönmür. Düzdür qərb alimləri onu təkrar təkrar "Heretic" adlandırırlar. Çünki sufilik fəlsəfəsinin mahiyyətinə vərə bilməyən müəlliflər tez tez Şah İsmayılın özüni "Əli və Allah" elan etdiyindən şikayət edirlər. Onu İslam şəriətinin qanunlarına əməl etməməkdə günahlandırılan müəllif guya fərdiyyəti dinə xidmət etməsindən bəhs edir. Bu mənada Şah İsmayılın Həzrəti Əlinin yeni təzahürü, "True Khalif" (Həqiqi Xəlifə) olaraq təqdim edir. Lakin müəllif Şah İsmayılı başqa xəlifələrə bərabər etməli idi. Əslində onu da Əli kimi sufi xəlifə adlandırmaq idi. Bunun əvəzinə isə o, "whether orthodox or not" (ortodoksdurmur? Deyildirmi?) ifadəsi ilə fərqi silərkə Şah İsmayılın tarixin sünni xəlifələrinə bərabərləşdirməyə çalışır.

Başla xalqları türklərdən üstünlüyünü sübut etməyə çalışan Amoretti tarixi məxəzlərlə məmipulə edir araşdırmasının bütün "fəlsəfəsini" bunun üzərində qurub, "Sanudo's diary" adlandırılan məxəzədən bir parça buraya yazıb, guya Şah İsmayılın türklərə "nifrətini" təsvir etməyə çalışır. "O, (Şah İsmayıl) Talisman adlı bir türkdən soruşur: Allah haradadır? Türk isə ona Allah göydədir deyir cavab verir. Buna əsəbiləşən Şah onu iki yerə parçalamağa əmr verir. Bundan sonra o, bir xristian erməniyə sual verir: Erməni Şaha işarə edərək Allahın göydə və hər yerdə olduğunu deyir. Şah erməniyə azad buraxır və deyir "bu insan Allahın harada olduğunu bilir" [3, s. 635]. "Sanudo's diary" da yer almış Vətikanın bu qurma "erməni hədisi" bir çox şeydən xəbərsizdir. Birincisi, Vətikanın və Qərbin erməniləri elə o zamanlardan bu regionda siyasi dağıdıcı qüvvə kimi istifadə etdiklərindən, ikincisi, "Türk" yazaraq özü türk olan Şah İsmayılı, bir başqa türklərlə qarşılaşdırıb, oxucunu çaşdırmaq məqsədi qoyur. Görünür, Sanudonun özü Vətikanın "erməni vəkillərindən" biri imiş. Yalanlarla doğruların bir-birini əvəz etdiyi məndə "sufi" sözünün səfəvi ailəsinə aid olduğunu və bu haqda yorularını çatdırmaq istəyən müəllif, yəni də oxucunu azdırmaq, yandırmaq məqsədi güdür və ya biliyinin az olmasından burada da kobud səhvlərə yol verir. Ərəb dilində sözlərin kökünü necə dəyişməsi qanununu gözdən keçirən müəllif "Səfəvi, Sufi, Saf" sözlərini eyni kökdən olmasını qeyd etmədən, Pietro Della Vallinin əsliində düzgün yazdığı "Səfəvi" və "Sufi" sözlərini qarışdırıb, onun səhv etdiyini yazır. O, cahilcəsinə təəcüblənir ki, nəyə görə bir çox qərbi alim bu sözləri eyni mənada istifadə edir və guya ki, "Persia şahı" bu sözləri eşitsəydi, onu "sufi", yəni "great begger" – "böyük dilənçi" adlandırılmasından çox məyus olardı, çünki onun fikrincə, və bir çox qərb aliminin fikrinə görə "sufi" "yuna bürünmüş dilənçi" anlamına gəlir. Təəssüf ki, müəllif "sufi" və "dərviş" sözlərinin mənalarının ya bilə-bilə yada qəsdən qarışdırır. Etiraf edək ki, bir şərq padşahının saf fəlsəfəsinin sərkərdəsi olması, hətta "saf" anlamı verən soyadını daşıməsi bəzilərdə qibətə hissi doğura bilər. Çox "kasıb" izahlardan sonra bu əsərdə mümkün olduğu qədər "sufi" kəlməsi və "sufi" adətlərinin mənaları kiçildir və bəsitləşdirilir.

Amoretinin araşdırması məzmunu "zəhərləyən" bir çox başqa əsas olmayan məlumatlar və müqayisələr, lazım olmayan ikinci dərəcəli və qeyri-obyektiv analizlər ilə doludur. Müəllif Şah İsmayılın hansısa "religious crisis", yəni "dini böhran" keçirdiyindən bəhs edir, onun On İki İmam şiəliyinə və Heydər taca gətirdiyi islahatlardan yazır. Bunlar isə qeyri-müəyyən və tarixi əsas olmayan fikirlərə bənzəyir. Bundan başqa o, mənəsis bir cümlə ilə Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündən sonra özünlün ilahi missiyasının "imtəhandan" keçmədiyini qəbul etdiyini yazır. Bu "böhranın" tarixdə qeydə alınmadığını deyib, işin içindən çıxma bilməyən müəllif bu faktların xalq ədəbiyyatında qaldığını yazır və "Koroğlu" dastanından bu absurd fikrini dəstəkləmək üçün imdad diləyir. Görünür, türk kosmogoniyasının və "uca islamdan" məlum olmayan, ya da ki, bu fəlsəfəni görə əldə edən müəllif, o dövrdə Koroğlunun islam dinindən deyil, başqa təsirlərdən yararlandığını yazır və nəhayətdə çıxılmaz fikir labirintinə girir. O, Şah İsmayılın "din böhranının" belə ədəbi təzahür tapdığını iddia etsə də, "Koroğlunun" buraya nə aidyyəti olduğunu izah etmədən üstündən keçir. Lakin tarixçilərə yaxşı məlumdur ki, gerçəkdə Şah İsmayılın missiyası başqa idi. O, taxta çıxar-çıxmaz əzəli şiəliyi bərqərar etməyə başlayır. Bu yolda sünni üləmə ilə və sünni xalqla çatışmalar yaşanır. Hətta Qərbi və həbsli hər yeri bürüyür. Şah İsmayılın islahatlarına qarşı çarın ortodoks üləmə isə dərhal ölməyə məhkum edilir. Bu məsələni Roger Savoury daha detallı və dəqiq izah etmişdir.

Roger Savoury yazır ki, "şii şəriət doktrinləri kəskin surətdə çatışmışdı, buna görə də sufi üləmələr qədim məcmuə və kitablardan onlara lazım olan qanunları çıxarırdılar" [6, s. 30].

Suriyadan gərəkli din adamların dəvət olunur və sufi heyətə başına qədim türk adətinə görə sədr təyin edilir.

¹⁵ Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat muzeyinin doktorantı. nasibovaayten@hotmail.com

Savorynin yazdığına görə, Şah İsmayılın qarşısında bir neçə məsələ dururdu. Birincisi onun və tərəfdarlarının əsas məqsədi köhnə hakimiyyətə xidmət edən ortodox dini doktrinlərin və teoloqların köktündən çıxarılıb “On İki İmam şialiyinin”, yəni Səfəviyyə sufi təriqətinin ideallarının bərqərar edilməsi idi. Bu məqsədin ideoloji tərəfindən başqa onları qoruyan zəminin inşa edilməsi lazım idi. Roger Savory səfəvilərin hərəkatını “revolution”, yəni inqilab adlandırdı və bütün inqilablardan gələn sonrakı mərhələləri də buraya şamil edir. Bu inqilabın nəticəsi olaraq dövlət quruculuğu və hüquqi dövlətin bərqərar edilib iqtisadi sabitliyə və inkişafa xidmət etməsi vacib idi. Lakin burada bəzi problemlərlə qarşılaşıq.

Roger Savory nədənsə Şah İsmayılın ətrafında böyük qarışıqlıq olduğunu iddia edir və bundan doğan bəzi qəfil ağlısığmaz qərarların çıxdığını yazır. Ancaq məntiqlə baxılsa, çətin ki bu belə olaydı. Çünki uzun əsrlər boyu hakimiyyət ustaları və qərib alimlərinin təbiri ilə desək “hərbi elita” kimi tanınan bu insanlar nə etməli olduqlarını bilməklərinə ehtimal yoxdur. Başqa bir misal, Savory təxmin edir ki, inqilablardan sonra “red-hot atmosphere”, yəni mövcud olan “yüksək hərərat”ı soyutmaq üçün Şah İsmayıl bəzi addımlar atmaq lazım idi. O, Anadoludan Səfəvilərə qoşulmaq üçün insan selinin davam etdiyini vurğulayır. Məsələnin həllini isə Savory gözlənilmədən Şah İsmayılın 1501-ci ildə Osmanlı topraqlarına etdiyi səfəri ilə “həll edir”. Bu səfərin məqsədini o, absurd bir fikirlə izah edir: “To siphon off this excessive revolutionary fervour he dispatched a number of military expeditions in Anatolia”. Yəni “Qızılbaşların” həddindən artıq inqilabi “qızışmasını” soyutmaq üçün o, Şah İsmayılın Anadoluya hərbi ekspedisiyalar təşkil edir. Şah İsmayıl qədər yetişmiş siyasətçi ən azından naşı olmalı idi ki, Osmanlı topraqlarına basqın edib, öz müridlərinin “ehtiraslı macərəpərəstliyi hissirlərinin təminatı” nə də ki bu H.R.Roemer yazdığı kimi Şah İsmayılın “zəngin” olmasından və ya qızılbaşların “adventurousness”, yəni ucuz macərəpərəstliklərindən, və ya “desire to join İsmail’s army at an opportune moment before the final triumph of the Safavid movement”, - “Şah İsmayılın triumfal qələbəyə yaxın olduğu anı fürsət bilib, ona qoşulmaq arzusunda” irəli gəlirdi. Belə bir izah çox yüngül və məkrli yanaşmadır. Məgər Osmanlı Sultanı Şah İsmayıldan az var- dövlət və nüfuzlu malik idi. Cambridge History də H.R.Roemer qızılbaşları “fanatik siyasətçilər” adlandırdı. Bununla da qane olmayan müəllif onların “rasist” – “ırqçı” olduqları üçün osmanlılarla ittefaqı qoruyub saxlamada günahlandırır. O, çəkinmədən “Racial consciousness stood on their way” [3, s. 223] - “ırqçı düşüncə onların yolunu kəsirdi” cümləsini yazır. Qəribədir, H.R.Roemer kimi məşhur alim nəyə görə məsuliyyətsizcə belə ağlısığmaz məlumatlar yazır. Əslində, birincisi, qızılbaşlar və osmanlılar eyni mədəniyyətin və irsiyyətin təmsilçiləri idi. İkincisi isə, “ırq” məsələsini o dövrə şamil etmək elmi baxımdan nə dərəcədə düzgündür. Əslində isə Şah İsmayılın bu səfərlərinin tamamilə başqa məqsədi var idi. Onun məqsədi babası Uzun Həsənin vətəni və Ağqoyunlu Dövlətinin də paytaxtı olan Diyarbakırın və qədim Messopotamiya topraqlarını özünə tabe etmək idi, həm eyni zamanda orada yaşayan müxtəlif müridlərinin də arzularını yerinə yetirmiş olurdu. Beləliklə, H.R.Roemer də, Savory da bilməmiş deyildik ki, Anadolu Qızılbaş türkmənləri sufi idilər. Sufilər isə idealist olaraq Ədalət sülhətətində idilər, Mehdiyin axtarışında idilər. Hər an canlarını pirlərinə qurban verməyə hazır olan müridlər çətin ki, bu alimlərin iddia etdikləri kimi, kiçik dünyəvi cazibələr üçün, nəfsin təhriki ilə kiminsə arxasına gedəydilər. Bu onların dininə və fəlsəfəsinə zidd idi. Şah İsmayıl isə bu kosmoqoniya yüklü insanların yeni doğan bir ümidi idi. O zaman ki İran-Türkiyə arasında sərhədlər yox idi. İki tərəfdə də eyni xalq yaşayırdı. Əsrlər uzunlu bu insanlar öz topraqlarında hər tərəfə rahat səyahət edir, azad gedib gəlirdilər. Lakin Şah İsmayılın artan nüfuzu əvvəl Səfəviyyə ocağının sədaqət dostu olan Osmanlı Sultanı II Bayazidi çox narahət edir. Nəhayət, 1501-ci ildə artıq Anadolu Qızılbaşlarına zülm və təqiblər başlayır. Şah İsmayıl bu insanları, ona belə ümid bağlayan müridlərini yalnız buraxa bilməzdi. Lakin o hər vaxtla qarşıya qoymuşu yox verməmək, müharibəsinə bu məsələni həll etmək istəyirdi. Şah İsmayılın Osmanlı sultanı ilə bu bərdə aralarında bir çox yazışma keçir. Şah İsmayıl orduyu ilə Zülqədər ərazisinə qədər irəliləyib, sonra geri qayıdır. Yəni Sultan ilə Şah arasında heç bir çatışma olmur. Lakin bir neçə il sonra Osmanlıların Təkkə ili topraqlarında Şahqulu bəy üsyanı çıxır. Şahqulu bəy üsyanının səbəblərini yuxarıda qeyd etdiyimiz sufilərə olan təqiblərdən doğduğunu deyə bilərik. Əsas səbəblərdən biri isə Sultanın iki ölkə arasında ilk dəfə sərhəd qoymasıdır. “Açın qapıları Şaha gedəlim” deyə sufilər hayqırır. H.R.Roemer haqsız olaraq bu üsyanın başçısı olan Şahqulu Sultanın mənşəsinin bəlli olmadığını yazır [3, s. 220]. Mənşəsi bəlli olmayan Şahqulu adlı bir qızılbaş tərəfindən idarə edilən türkmənlər əraziyə basqın etdilər, insanları öldürüb yağmaladılar. Üsyançılar yersiz-yurdsuz kənd əhalisi idi, onların itiməyə heçnəyi yox idi, onlar ölümlərində cənnətə düşəcəklərini inanırdılar. Lakin türk alimləri bu məsələni çoxdan araşdırıb, Şahqulu sultanın Təkkə eli Sufi Abdal Musa təriqətinin başçısı olduğunu sübut ediblər. Onu əhatə edən sufilər cahil kəndlilər deyildi, təriqətin üzvləri, Şahqulu sultanın müridləri idi. Şahqulu xan üsyanı Anadolunun çox böyük ərazisini əhatə edir. Təqiblərdən cana doymuş Qızılbaşlar artıq qarşılıqla kim keçirsə qırıb çatır, məqsədlərinə çatmaq, yəni Şah İsmayılı qovuşmaq üçün hər şeyə əl atırlar. Bu üsyanın nəticəsi iki tərəf üçün də acınacaqlı bitir. Üsyanı basdırmağa gələn vəzir - Azam Hadim Əli Paşa və Anadolu qızılbaşlarının öndəri Şahqulu Sultan öldürülür. H.R.Roemerin fikrinə, Anadoludakı üsyanın əsas iştirakçıları yersiz yurdsuz kəndlilər, “aşağı təbəqə”yə məxsus olan insanlar idi. Lakin bu belə deyildi. Hətta bu üsyan Osmanlı Şahzadələri II Bayazidin oğulları, əvvəl Şəhinsah, onun ölümdən sonra isə Şahzadə Muradın dəstəklədiyi məlumdur. Bu üsyanın nəticəsində 1512-ci ildə Amasiya Qızılbaşlara təslim edilir. Şahzadə Murad isə Şah İsmayılın yanına firar edir. Bundan sonra isə Sultan Bəyazidin oğlu Səlim taxta çıxır və Nuruəli Xəlifə Rumlunun Osmanlı Şahzadəsi Muradla birgə Anadoludakı qızılbaş həmyerlilərinin köməyinə gəlməsi Sultanla Şah arasında kiçik münasibətləri tam olaraq korlayır. Bu hadisələr Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində dönmüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, H.R.Roemer qızılbaşları hər bəhanə ilə tənqid və təhqir edir. Sonradan o, özünü təkzib edib bu fikirlərini daha çox araşdırmağa ehtiyac olduğunu deyir. O hətta qızılbaşları “şamanlar” adlandırdı və dini hissələrə biganə olduqlarını yazır. Yəni buradakı təzad insanı biganə qoya bilməz. Daha əvvəl qızılbaşları dini ekstremizmdə, “ehtiraslı fanatizmdə” günahlandıran müəllif qəfildən tam əks fikirlərlə də çıxış etməyə və dediklərindən geri çəkilməyə başlayır.

Oxuduğumuz bütün araşdırmalarda “Çaldıran” döyüşündəki məğlubiyyətdən sonra Şah İsmayılın qızılbaşların gözlənilmədən düşməsinə onun yenilməzlik imicinin zədələnməsindən təkrar-təkrar bəhs edilir. Guya ki, qızılbaşların Şah İsmayılın bəslədikləri ümidləri boşa çıxır. Halbuki türkçülük qızılbaşlar olduqca savadlı və məlumatlı insanlar idi. Onlar özlərini Məhəmməd Peyğəmbərin, Həzrət Əlinin orduşu adlandırdı. Yolunu tutduqları Əhli-beytin taleyi onlara dünyanın hər üzünü göstərmişdi. Həzrət Əlinin namərcə arxadan vurulub öldürülməsi, oğlu Həsənin zəhər verilərək öldürülməsi, Hüseynin Yezid tərəfindən qəddarcasına bütün ailəsinin qətil faktlarını yaxşı bilən insanların Şah İsmayılın yenilməz və ölümsüzlük ümidləri inanması gülməlidir. Bunu yalnız sufilik fəlsəfəsinin axır qədər dərk edə bilməyən və bilə bilə gerçəkləri təhrif edən alimlər təxmin edir ki, Şah İsmayıl və onun ətrafı “yenilməzlik və ölümsüzlük” inisi yaradıb, bu yolla qızılbaşları aldatmağa nail olub, hakimiyyəti əllərində saxlayıblar. Amma qeyd etdiyimiz kimi belə məlumatlı toplum tarixdə görülməmiş yüksək ideyalarla yüklənmiş insanlar, əlbəttə ki, “yenilməzlik və ölümsüzlük” kimi xüsusiyətləri fiziki deyil, məənviyyət nöqtəyi nəzərdən alqılayırdı. Onlar Əhli-beytin yolunu Əbədî Həqiqət və Ədalət Sülhətətə qummaq üçün tutmuşdular. Bu yolda ölümlərini də gözə almışdılar. Ərmişlər, sufilər olaraq bu insanlar dünyəvi dəyərlərdən əl çəkmiş, ədalət sülhətətinin bərqərar olacağına inanmış insanlar idi.

Cambridge History toplusu Ronald Ferrier adlı qəribə də olsa özlərini tərifli ilə BP şirkətinin tarixçisinin əsərlərinə geniş yer vermişdir. Səfəvi dövrü ticari münasibətləri araşdıran müəllif Şah İsmayılın son dərəcə məkrli münasibətini gizlətməyə lüzum görməyib yazır: Şah İsmayıl hakimiyyəti dövründə İranı öncə düşünülmüş tərzdə var gücü ilə öz məqsədləri üçün Şia sektansını məskəni kimi istifadə edir [3, s. 427].

Edward Brown “Literary history of Persia” əsərində Şah İsmayıl haqqında yazanda gözlənilmədiyi kimi və qərib alimlərinin ənənəsinə uyğun olaraq ermənilərin İsmayılın həyatında oynadıqları “mühüm roldan” başlayır. O, İtalyan səyyah Angeolelloya istinad edərək Şah İsmayılın guya bir müddət Astumar \ Van gölünün yanında ermənilərin himayəsində yaşadığını və nəvaziş gördüyünü yazır. Ancaq İran məxəzlərində bunun yazılmadığını vurğulayır.

Brown, özü qeyd etdiyi kimi, anonim İtalyan səyyara istinadən, “Bu Sufi... öz xalqı tərəfindən, xüsusilə bir çoxunun döyüş silahsız gərib və İsmayılın onları qoruyacağına inanaraq əskərləri tərəfindən Allah qədər sevilir” [1, s. 51].

13 yaşlı Şah İsmayılın zahiri görünüşünü və davranışlarını onun müasiri olan İtalyan tacir Katerino Zeno belə təsvir edir “Kübar görünüşlü və gerçək Şah duruşu ilə, sanki onun gözlərində mənə aydın olmayan, çox böyük və amirana nəşə var idi ki, onun mütləq hər gün böyük Hökmdar olacağına dəlalət edirdi. Onun daxili dünyası zahiri gözəlliyi ilə həmahəng idi, çünki o çox ağıllı idi və hər şey haqqında bu gənc yaşdan çox uca fikirləri var idi... onun güclü düşüncəsi, iti qavrama qabiliyyəti və ələ bir igidliyi var idi ki, başqa heç bir müasirində ona bərabər olan yox idi” [1, s. 60] və ya “Bu Sufi sarışın, gözəl və çox xoş görünüşlüdür, o, çox uca boylu deyil, yüngül çəkildir və gözəl bədən quruluşu var, daha çox dolu bədənliyə bənzər, lakin kürəkli və enli kürəkləri var. Saçları kürəkdir, yalnızca bıqları var, o sağ əlindən çox sol əlini işlədir. O döyüş xoru kimi cəsarətlidir və yanındakı zadəganların hər birindən güclüdür” [2, s. 61].

İsmayılın şücaətindən bəhs edən Browne onun Şirvanşahlardan üzünə yürüş edəndə cəmi 13 yaş olduğunu deyir və atasının düşmənlərini amansızca qətlə yetirdiyini yazır. Ümumiyyətlə, düşmənlərinə qarşı bağışlamaz olan Şah İsmayıl İran salnaməçilərinin arasında “İskəndər Şah Xaqan” – “İskəndərə bərabər xaqan” olaraq qəbul edilirdi. Şah İsmayılın əsas qəyəsini ilkin Məhəmmədi islama dönmək olduğunu Browne biraz bəzə siyasətçi şialiklə və şüarlarla qarşıdır və onun gəlir-gəlməz sünniləri və onun yeni qurduğu İranın düşmənlərini amansızca öldürdüyünü vurğulayır.

A.H.Morton “The early years of Şah İsmayıl” [3] adlı 1996-cı ildə çapdan çıxmış araşdırmasında Şah İsmayılın gəncliyinə həsr edilmiş bir sıra məxəzlərin məlumu olduğunu vurğulayır. Bunların arasında ən çox istifadə olunanlar Danisson Rossun, Həsən Rumlunun, Xandəmirin, Bijanun əsərlərinin xüsusi yer tutduğunu qeyd edir. Lakin indiyə qədər məlumu olan məxəzlərin ən “etibarlısının” Həsən Rumlunun əsəri sayıldığı deyən müəllif, nisbətən son zamanlar British library \Britaniya kitabxanası\da ortaya çıxan Şah Abbasın dövründə yaşamış Fəzli İsfahaninin “Əfşəl-ƏL-Tavarikh” əsərinə müraciət edir. Gəncədə böyüyüb tərbiyə almış Fəzlinin ailəsi olduqca tanınmış Səfəvi bürokratları idi. Onun özü isə Kaxetiya bölgəsində Vali Peykər İyirmi Dörd Qacar xanın vəziri idi. Fəzli İsfahaninin istifadə etdiyi məxəzlərin arasında ən maraqlısı isə Şeyx Səfinin özünün türkçə yazdığı, Çələbi bəy Fariş Şirazi tərəfindən Muğal imperatoru Əkbər üçün farscaya tərcümə edilən “Məqəmət və Məqalat” əsəridir. Bu əsər “Safina”, “Qara Məcmua” və “Siyar-i-Sufiyya” kimi də bilinirdi.

Fəzlinin əsərinin əsas dəyəri ondan ibarətdir ki, O, bu əsərdə nəyə görə məhz İsmayılın şeyxlərin davamçısı olduğunu müəyyən edir. Fəzliyə görə, Şah İsmayılın böyük qardaşı Sultan Əli Ağqoyunlularla savaşa gedəndə o müəyyən edir ki, onun davamçısı ortancıl qardaşları İbrahim təriqətindən İsmailə təhvil verəcək. Morton Fəzildən aldığı sitatə belə yazır. O, Sultan Əli, özündən kiçik qardaşı İbrahimin Mistik təriqətin işlərində özünə köməkçi təyin edir, ona Mürşidliyi ötürməyi, namaz xalçasını saxlamağı əmr edir. Hərbi hakimiyyəti və Cahan Şahlığını, Allahın izni ilə yeddi yaşlı Sultan İsmayıl Mirzənin mövcudluğu ilə bəzməsini də əmr edir” [4, s. 34].

Morton çox təəccüblənir ki, hadisələrin bu mərhələsində necə ola bilərdi ki, Sultan Əli 7 yaşlı, 1 il xəstə yatan İsmayılı belə əminliklə təriqətin başına təyin edir.

Lakin başqa bir vacib araşdırma, Məhəmməd Kərim Yusif Camalının “The life and personality of Shah İsmayıl I” Edinburgh Universitetinə təqdim etdiyi əsərində müəllif Sultan Heydərın əvvəllər neçə oğlu olsa da məhz Şah İsmayılın qutlu doğuluşunu gözlədiyini, onun qeyri adi ulduzların altında doğulduğunu, astroloji hesablamaların məhz onun Həzrət Əli ilə eyni səma cismələrinin təsiri altında doğulduğunu vurğulayır”. Bunlara cavab olaraq İsmayıl mirzə dünyaya gəlir, onun yüksəkliş bürücü Əqrəb idit, tam Şiələrin birinci İmanı, dördüncü Xəlifə və Məhəmməd Peyğəmbərin kürəkəni Əli İbn Abu Talibin bəxt ulduzu ilə eyni idi [6, s. 176].

İsmayıl xüsusi təlim və hazırlıq keçir, kiçik yaşlarından məhz onu hakimiyyətə hazırlayırlar. O, qeyri adi planetlərin və ulduzların birləşməsi altında dünyaya dələn hökmüdar idi. Burada başqa bir vacib məqamı qeyd etməliyik. Geneologiya bölümündə mən professor Moinin Şah İsmayılın qeyri adi qutlu xaqan doğulması haqqında yazmışdım. Yusif-Camalin araşdırmasında da bunların təsdiqini tapırıq. "İsmayılı Əbul-Müzəffər adı verilir və O, sahib-giran statusu alır" [6, s. 135].

Yusif-Camal isə bir çox səthi fikirləri ilə təsəvvürü qarışdırır. O, İsmayılın bu qarışıq mənşəy qəbul edilməlidir, deməli ki, onun damarlarında çox az İran qanı olduğu aydın olur. Onun müridləri və tərəfdarları əsasən Türkmən tayfalarından və tatarlardan ibarət idilər, bunlar isə öz növbəsində Persiya irqinə və dilinə az diqqət edir və vəclərinə alınırdılar. Hətta Şah İsmayıl fars dilini Lahicanda öyrənir. Eləcə də, Şah İsmayılın təmiz Türk olduğunu iddia etmək də absurdur və onun haqqında bəzi tarixçilərin zadəgan türk kimi yazmaları üçün onun əcdadlarının tarixinin dərin öyrənilməsi lazım olduğunu xatırlamalılardır. Onda görələr ki, Şah İsmayılın qanının çox hissəsi Türk deyil [4, s. 115].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Brown, Edward Granville. A Literary History of Persia. Cambridge University Press, Vol 1, 2009. 521 p.
2. Black, Antony. The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present. Edinburgh University Press, 2014. 380 p.
3. Lockhart, Laurence, and Peter Jackson. The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press, Cambridge. 2009. 1087 p.
4. Melville, Charles. Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society. Tauris, 2009. 426 p.
5. Ross D. The Early Years of Shah Ismail the Founder of the Safavi Dynasty. The Royal Asiatic Society. 1896. 92 p. <https://archive.org/details/ShahIsmail1896>
6. Savory, Roger. Iran under the Safavids. Cambridge Univ. Press. 2007. 277 p.

Açar sözlər: Şah İsmayıl, Səfəvilər, Sufi, qızılbaşlar, şiə, sünnü

Key words: Shah Ismail, Safevids, Sufi, Qızılbash, shia, sunni

Ключевые слова: Шах Исмаил, Сафавиды, Суфи, Кызылбаш, Шиа, Сунни

Summary

The Safavid dynasty is one of the most powerful and influential dynasties in the history of Iran and the Turkic world. The subject of the Safavids is always in the eyes of historians, many researchers have contributed in this field. In particular, this topic is of interest to Western historians. According to the nature of historical research, there are many trends and assumptions around the topic. Although "revisionist" in Western historiography, that is, the "new analytical view" is greatly appreciated, but the crystallized stereotypes, as always, continue to hinder. However, to apply and protect the laws of historical ethics, these trends are revised and given the right direction is the need of the hour.

The purpose of writing this article is to take an analytical approach to the studies of Western scholars on the Safavid dynasty, to draw attention to some contradictions and inconsistencies. It is known that it is impossible to address all the existing problems in these studies, although many works have been done in this field for many years, a new approach is always needed. The purpose here is not to discredit the selected studies. It's aim is better understanding of this topic.

Резюме

Династия Сефевидов – одна из самых могущественных и влиятельных династий в истории Ирана и Туркского мира. Тема Сефевидов всегда находится в поле зрения историков, многие исследователи внесли свой вклад в эту область. В частности эта тема представляет интерес для западных историков. Согласно характеру исторических исследований, существует множество течений и предположений вокруг темы. Хотя, в западной историографии очень ценится ревизионистский, аналитический взгляд, но накристаллизовавшиеся стереотипы, как всегда, продолжают создавать препятствия для правильного анализа.

Однако применять и защищать законы исторической этики, пересматривать тенденции и придавать правильное направление научным исследованиям — это требование времени.

Цель написания данной статьи - аналитически подойти к исследованиям западных ученых о династии Сефевидов, обратить внимание на некоторые противоречия и нестыковки в работах видных ученых.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva